

Joanna Malczewska*

Rewaloryzacja Rynku Starego Miasta w Rzeszowie

Restoration of the Old Town Square in Rzeszów

Słowa kluczowe: Rzeszów, rewitalizacja, rynek, piwnice/podziemia, kamienice, ratusz

Key words: Rzeszów, restoration, old town square, cellars, tenement house, town hall

Degradacja rzeszowskiego rynku rozpoczęła się od zniszczeń, jakich dokonał w czasie II wojny światowej przejazd ciężkiego niemieckiego sprzętu wojskowego trasą przez ulicę Mickiewicza, rynek i ulicę Kościuszki. Już wtedy ze względu na zły stan techniczny rozebrano kamienice w zachodniej pierzei rynku naprzeciwko ratusza. Do dalszej degradacji doprowadziły awarie kanalizacji i instalacji wodnych, które powodowały upłynianie lessu i osiadanie fundamentów kamienic. Były to zaniedbania spowodowane głównie brakiem remontów sieci infrastrukturalnej w pierwszym dwudziestolecu powojennym.

Rewitalizacja przestrzeni rynku Rzeszowa została zapoczątkowana przez konieczność konserwacji piwnic starych kamienic przylegających do placu rynkowego, które zawalając się powodowały osuwanie się fundamentów budynku ponad nimi i pękanie ścian. Piwnice te będąc w krytycznym stanie zaczęły zagrażać bezpieczeństwu użytkowników. Po awarii w 1958 roku zadaniem priorytetowym stało się rozpoczęcie działań ratunkowo-zabezpieczających. Po przeprowadzeniu inwentaryzacji podziemnych wyrobisk pod płytą rzeszowskiego rynku na początku lat 60. i opracowaniu programu prac poszukiwawczo-badawczych przystąpiono do działań¹, które później przerwano z powodu sporu władz o losy rzeszowskiej zabudowy przyrynkowej, jednak stały się one bodźcem do rozpoczęcia skomplikowanego procesu rewitalizacji, której pierwszy plan pojawił się dopiero 15 lat później. Podczas prowadzonych badań natknięto się na nieznane wcześniej ciągi korytarzy i komór, które wychodziły poza zarys budynków. Po 1973 roku, kiedy władze miasta podjęły decyzję o zachowaniu i rewitalizacji

Degradation of the Rzeszów square began with the devastation done by transit of heavy German military equipment along Mickiewicza Street, the square and Kościuszki Street during World War II. Even then, due to their poor condition the houses on the western side of the square, in front of the town hall, were demolished. Further degradation was a result of sewer and water systems failures which caused liquefaction of loess and sinking of the houses' foundations. Those were mainly due to lack of network infrastructure repairs in the first two decades after World War II.

The restoration of the Rzeszów square space was initiated by the need to maintain the cellars of old houses, adjacent to the square, collapsing of which caused sinking of the foundations of a building above them and cracking of walls. The critical condition of these cellars began to threaten the safety of the users. After the accident in 1958, initiation of rescue and securing actions became a priority. After conducting an inventory of underground workings under the plate of the Rzeszów market square in the early 60s and developed exploration and research works program, the actions were undertaken¹ which later stopped because of a dispute about the future of the Rzeszów market square development. However, they became an incentive to start a complicated process of restoration whose first plan did not appear until 15 years later. During the research, previously unknown corridors and chambers were discovered that went beyond the outline of buildings. After 1973, when the town authorities decided to preserve and restore the historical old town, the protection works were resumed; there

* Wydział Architektury, Politechnika Krakowska

* Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Malczewska J. Restoration of the Old Town Square in Rzeszów. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2015;43:7-17

Otrzymano / Received: 2015-04-27 • **Zaakceptowano / Accepted:** 2015-05-29

doi:10.17425/WK43OLDTWNZRZESZ

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

zacji zabytkowej starówki, prace zabezpieczające zostały wznowione, stopniowo dochodziło także do kolejnych awarii kamienic. Do końca lat 70. wzmocniono fundamenty kamienic Rynek 16–17 i pierwszych budynków przy ul. Mickiewicza, jak również zlikwidowano wyrobiska w południowo-wschodniej części rynku². Kolejne działania, odbywające się pod nadzorem konserwatorsko-archeologicznym, służyły zabezpieczeniu i udroźnianiu wyrobisk, a przejścia, które w ten sposób odnaleziono, odgruzowano, a następnie odrestaurowano³. Do lat 90. zabezpieczono fundamenty większości obiektów znajdujących się na obszarze rynku⁴. Decyzja o możliwości udostępnienia podziemnych korytarzy turystom została podjęta dopiero w 1994 roku, wtedy też postanowiono utworzyć PTT (Podziemną Trasę Turystyczną), jednak zanim piwnice miały przyjąć pierwszych odwiedzających, musiały zostać dobrze przygotowane i doświetlone. Po otwarciu trasy turystycznej kontynuowano poszukiwania wyrobisk, które zakończyły się sukcesem i możliwe stało się utworzenie wyjścia z trasy podziemnej w miejscu, gdzie przed wojną znajdowały się dwie kamienice pierzei zachodniej⁵. Tym samym została zapoczątkowana jedna z najważniejszych zmian funkcjonalnych na rynku, która zostanie omówiona w dalszej części artykułu.

Zabezpieczanie korytarzy podziemnych pociągnęło za sobą szereg zmian na powierzchni płyty rynku. Prace rewaloryzacyjne rozpoczęto od działań zmierzających do estetyzacji miasta, a co za tym idzie, zajęto się renowacją zewnętrzną zabudowy przyrynkowej: odnawianiem tynków, malowaniem elewacji, remontem dachów i rynien⁶. Działania zmierzające do rewaloryzacji pierzei północnej rozpoczęto w połowie lat 70., kiedy przygotowano pierwsze dokumentacje naukowo-historyczne, inwentaryzacje oraz projekty konserwatorsko-architektoniczne. Plan rewaloryzacji zakładał rekonstrukcję, uzupełnienie zniszczonych fragmentów kamienic, uzbrojenie terenu oraz obiektów⁷. Uzupełniono zabudowę przy ul. Mickiewicza 9, 11, 13, ponieważ z budynków tych zachowały się głównie części frontowe, a miejsce po nich zostało przeznaczone pod Teatr Lalek i Aktora „Kacperek”. Najwięcej trudu przyniosła jednak sprawa zabudowania parceli po wyburzonych budynkach przy ulicy Rynek 20–23. Działka ta kilkakrotnie zmieniała właścicieli, co powodowało ciągłe zmiany koncepcji co do wyglądu i funkcji kamienic. Dopiero w 2007 roku powstała w tym miejscu ściana dopełniająca północną pierzeję rynku, a dwa lata później wykończono elewację i stworzono funkcjonalne wnętrza tych czterech kamienic⁸. W chwili obecnej znajduje się tu pięciogwiazdkowy hotel Bristol Tradition & Luxury, restauracja, strefa SPA i sale konferencyjne. Istotną zmianę w krajobrazie rynkowym przyniosło wstawienie plomby kamienic w przyległej do wspomnianej wyżej pierzei ulicy Matejki. W konkursie zorganizowanym przez rzeszowski oddział SARP nagrodę przyznano W. Hennigowi, uznając projekt za doskonale wpisujący się w pierzeję rynku. W nowo powstałych kamienicach wprowadzono funkcje usługowo-mieszkalne. Dalsze remonty w omawianej pierzei przeprowadzono dopiero w 2003 roku, kiedy to wyremontowano kolejne kamienice przy ulicy Matejki⁹. Obecnie większość

was also a gradually increasing number of failures of the houses. By the end of the 1970s, the foundations of the Rynek 16–17 (16–17 Market Square) houses and the first buildings in Mickiewicza Street were braced, and the workings in the south-eastern part of the market square were liquidated². Further actions that took place under the archaeological and restoration supervision were aimed at securing the workings and clearing them, and the discovered passages were cleared of rubble and restored³. To the 1990s, the foundations of most buildings located in the area of the square market were secured⁴. The decision on making the underground corridors available to the tourists was taken in 1994, when it was also decided to create the UTR (Underground Tourist Route), but before the cellars were to be entered by the first visitors, they had to be well prepared and lighted. After opening the tourist route, a successful search for workings was conducted, and it became possible to create a way out of the underground route in the place where two houses of the west frontage had stood before the war⁵. Thus, one of the most important functional changes in the market square was launched, which will be discussed later in the article.

Securing the underground corridors entailed a number of changes over the plate of the market square. The restoration works started from efforts aimed at aesthetisation of the town, and the renovation of outer buildings of the market square: renewal of the plasterworks, painting of facades, repairing of roofs and gutters⁶. The measures aimed at the renewal of the north frontage started in the mid 1970s, when the first historical and scientific documentation, stocktaking, as well as renewal and architectural projects were prepared. The restoration plan included reconstruction, complementing destroyed fragments of houses and providing the infrastructure⁷. The development at 9, 11, 13 Mickiewicza Street was supplemented, because mainly front parts of the buildings were preserved, and the place was transferred to the “Kacperek” Puppet and Actor Theatre. The most difficult issue was developing the building plots that remained after demolishing the buildings at 20–23 Market Street. This plot changed its owners several times, resulting in continual changing the concept of the design and function of the houses. Only in 2007, a wall complementing the northern frontage of the market square was built there, and two years later, the facade was finished and a functional interior of these four houses created⁸. At the moment, a five-star Bristol Tradition&Luxury Hotel, a restaurant, spa area and conference rooms are located there. A significant change in the landscape of the market square was brought by the insertion of an infill of houses in Matejki Street that was adjacent to the aforementioned frontage. In the competition organised by the Rzeszów branch of SARP, the prize was awarded to W. Hennig, and his project was considered to be perfectly in line with the frontage of the market. In the newly built houses, service and residential functions were provided. Further renovations in this

budynków pierzei północnej jest już zrewaloryzowana. Pierzeja wschodnia rynku składa się z trzech kamienic, dwóch z wieku XVIII i jednej z wieku XVII. Jedną z młodszych dodatkowo rozbudowano w 1820 dodając jej jedno piętro, a na początku XX wieku drugie. Jednak udało się zachować secesyjną fasadę budynku. W 1959 roku przeprowadzono kapitalny remont kamienic pod numerami 13 i 14¹⁰. Najbardziej reprezentacyjną kamienicą z tej trójki i prawdopodobnie na całym obszarze rynkowym jest najstarsza z nich, często nazywana domem Baldorfa lub kamienicą Esterki¹¹. Kamienica ta jest trzyfrontowa, z klasycystyczną fasadą zachodnią zwieńczoną trójkątnym przyczółkiem i czterema szkarpami przy ścianie od strony ulicy Mickiewicza. W roku 1957 przeszła częściowy remont, w trakcie którego zadbano jednak o ochronę wartości architektonicznych, a odrestaurowanie parterów przeprowadzono w sposób jak najbardziej przywracający pierwotny wygląd i harmonijnie wpisujący się w wystrój fasad¹². Kamienice 13–14, po zakupie przez prywatnego inwestora, w latach 2006–2007 zostały przystosowane do potrzeb hotelu Ambasadorskiego. Urządzono tam apartamenty, pokoje hotelowe, cukiernię i bar w podziemiach, gdzie poprzez poszanowanie architektonicznych detali piwnic nadano wnętrzu klimat nawiązujący do historii miasta i tradycji galicyjskich¹³. Pierzeja wschodnia rynku w chwili obecnej uznana jest za zrewaloryzowaną w aspekcie materialnym i funkcjonalnym. Pierzeja południowa zachowała się w lepszym stanie niż pozostałe bloki zabudowy przyrynkowej i jest najbardziej jednolita pod względem architektonicznym¹⁴. Większość budynków pochodzi z XVIII wieku, a w XIX wieku zostały przebudowane na kamienice czynszowe. We wnętrzach obiektów zachowały się sklepienia żagłowe i kolebkowe z lunetami oraz fragmenty polichromii. Elewacje kamienic okalających rynek są klasycyzujące – nawiązują do form klasycystycznych XIX wieku, np. budynki o numerach 11 i 12 połączone są wspólnym, bogato profilowanym gzymsem koronującym; neorenesansowe – budynki o numerach 5 i 3, gdzie elewacja z glazurowanej czerwonej cegły kontrastuje z białymi kamiennymi detalami, jak gzyms koronujący, portale i obramienia okienne; z elementami neobarokowymi, secesyjne, a ostatnia kamienica w ciągu z historyzującymi sztukateriami w formie zdwojonych kwiatowych girland nad oknami pięter¹⁵. Odnowę kamienic w omawianej pierzei rozpoczęto w 1979 roku od częściowego odrestaurowania detali elewacji i odnowienia tynków w ramach programu estetyzacji miasta. W sporządzonym *Planie rewitalizacji* wprowadzone zostało założenie nie tylko remontu i adaptacji istniejących budynków, ale także uzupełnienia pierzei południowej nową kubaturą w części sąsiadującej z ratuszem¹⁶. Stopniowo, po sporządzeniu opracowania dla bloku zabudowy pierzei południowej pomiędzy rokiem 1974 a 1987 oraz wykonaniu dokumentacji projektowej remontów, prowadzono prace budowlano-konserwatorskie pierzei południowej rynku¹⁷. Najbardziej intensywne prace budowlano-konserwatorskie rozpoczęto w połowie lat 80., bez odpowiedniego przygotowania do tego mieszkańców, bowiem nie wszystkich przeniesiono do lokali zastępczych. Okres ten jest bardzo źle wspomniany

frontage were conducted only in 2003, when further houses at the Matejki Street were renewed⁹. Currently, most buildings of the north frontage have already been restored. The eastern frontage of the market square consists of three houses; two from the eighteenth century and one from the seventeenth century. One of the newer was additionally expanded in 1820 by adding one floor and another floor at the beginning of the twentieth century. But the secession facade of the building has been preserved. In 1959, an extensive renovation of houses numbered 13 and 14 was carried out¹⁰. The stateliest house of the three and probably of the whole market square area is the oldest of them, often called the Baldorf's House or House of Esther¹¹. This house is three-front and has a classical western facade topped by a triangular fronton and four buttresses on the wall facing Mickiewicz Street. In 1957, it underwent a partial renovation, during which care was taken to protect the architectural values, and renewal of the ground floors was aimed at restoring the original appearance harmoniously blending in with the decor of the facades, as far as possible¹². The townhouses numbered 13–14, after the purchase by a private investor in 2006–2007, were adapted to the needs of the Ambasadorski Hotel. There were apartments, hotel rooms, a pastry shop and a bar prepared in the basement, where a climate alluding to the town's history and traditions of Galicia was created by respecting the architectural details of the cellar¹³. The eastern frontage of the market square at the moment is considered materially and functionally renewed. The southern frontage is preserved in a better condition than the other buildings of the market square and is the most uniform in terms of architecture¹⁴. Most of the buildings date from the eighteenth century and they were converted into tenement houses in the nineteenth century. In the interiors of the buildings, there are preserved domes and barrel vaults with lunettes and fragments of polychromies. The facades of the houses surrounding the market square relate to Classicism – they refer to the nineteenth century classical forms, e.g. the buildings numbered 11 and 12 are bound together by a richly profiled crowning cornice; to Neo-Renaissance – buildings numbered 5 and 3, where the elevation of glazed red brick contrasts with white stone details of the crowning cornice, portals and window frames; with neo-baroque and art nouveau elements, and the last house in the row with the historicist mouldings in the form of double floral garlands above the windows of floors¹⁵. The renewal of the houses in this frontage started in 1979 with a partial restoration of the facade details and restoration of the plasterworks under the program of aesthetisation of the town. In the developed *Restoration Plan*, not only the renovation and adaptation of existing buildings was included, but also complementing of the southern frontage by a new building on the site adjacent to the town hall¹⁶. Construction and restoration works of the south frontage of the market square were carried out gradually after the development of a plan for building a block in the

Ryc. 1. Pierzeja północna rynku

Fig. 1. The northern frontage of the old town square

Ryc. 2. Pierzeja południowa rynku

Fig. 2. The southern frontage of the old town square

przez mieszkańców Rzeszowa, ponieważ uważa się, że we wspomnianym okresie rynek przestał pełnić swoją funkcję i stał się praktycznie niedostępny¹⁸. W jednym ze zrewaloryzowanych budynków zlokalizowano Muzeum Etnograficzne im. Franciszka Kotuli¹⁹. Stopniowo kończono remonty w pozostałych kamienicach. W kamienicy pod numerem 3 remont ukończono w 1992 roku, a została ona przeznaczona na Towarzystwo Ubezpieczeń i Reasekuracji WARTA. Z kolei kamienicę pod numerem 8 zaadaptowano na Dom Architekta, a projekt został wykonany przez T. Karysia i S. Hałabuzę. Została ona później przekazana SARP-owi, kiedy to przeprowadzono jej generalny remont i zrekonstruowano fasadę budynku, w oparciu o zachowane pocztówki z początku XX wieku. W obiekcie pod numerem 11 prowadzono równoległe prace budowlano-konserwatorskie, które zakończono w 1995 roku, a budynek został zaadaptowany dla Urzędu Miasta Rzeszowa²⁰. W 1997 roku zakończono również remont kamienicy pod numerem 7, którą przeznaczono na funkcje biurowe, a poddasze na pokoje gościnne²¹. W drugiej połowie lat 90. nadal istniała konieczność rychłego rozpoczęcia remontów w czterech kamienicach, a jednej z nich w szczególności, ponieważ uległa poważnej awarii – mowa tu o budynku pod numerem 12. Najgłośniej jednak było o kamienicy numer 4, gdyż jej remontem zajął się wówczas jedyny prywatny inwestor będący właścicielem 75% obiektu. Obiekt po remoncie miał być wykorzystywany do celów handlowych, biurowych i mieszkalnych. Prace przeprowadzono sprawnie, bowiem już po czterech latach kamienica znajdowała się w bardzo dobrym stanie technicznym, ale część przeprowadzonych działań spowodowała zmiany w układzie wnętrza i konstrukcji²². Kolejną objętą rewaloryzacją kamienicą w omawianej pierzei była kamienica pod numerem 5, którą nabyła Rzeszowska Agencja Rozwoju Regionalnego, celem utworzenia w niej Centrum Szkolenia Regionalnego dla swoich potrzeb. Remont generalny z adaptacją oraz dostosowanie pomieszczeń do funkcji biurowej i prowadzenia wykładów, przyjmowania gości i usług towarzyszących zakończono w 1999 roku. Najpóźniej rewaloryzacji doczekał się wspomniany już budynek w rynku pod numerem 12 będący w bardzo złym stanie technicznym. Dopiero w 1999 roku rozpoczęto w nim prace budowlano-konserwatorskie, a zakończenie remontu nastąpiło w 2002 roku. Obiekt zaadaptowano dla jednego z wydziałów Urzędu Miasta, a następnie jeszcze w tym samym roku otwarto w nim Muzeum Historii Miasta Rzeszowa, które znajduje się tam do dziś.

W *Planie rewaloryzacji*, jak już wcześniej wspomniano, znalazł się także plan odbudowy kamienic pierzei południowej w sąsiedztwie ratusza. Miejsce, gdzie nadal znajduje się parking dla pracowników Urzędu Miasta Rzeszowa, planowano w 1997 roku zabudować. Według źródeł dawniej znajdowały się tam cztery kamienice, ale chciano, aby nowa kubatura od strony rynku nawiązywała do fasad dwóch kamienic, a od strony ulicy Słowackiego odsłaniała budynek ratusza²³. Chciano, by nowo powstały budynek był budynkiem administracyjnym, który łączyłby się z ratuszem poprzez parking podziemny i stanowił harmonijne przejście od zabudowy przyrynkowej do

south frontage, between the years 1974 and 1987, and the preparation of project documentation of the restoration¹⁷. The most intense construction and restoration work began in the mid-80s, without adequate preparation of the residents, because not all of them were transferred to alternative accommodation. This period is very badly remembered by the people of Rzeszów, because it is believed that during that period the market square ceased to function and became virtually inaccessible¹⁸. In one of the renewed buildings, the Franciszek Kotula Ethnographic Museum was located¹⁹. The renovation of other houses was gradually completed. In the building numbered 3, the renovation was completed in 1992, and it was intended for the WARTA Insurance and Reinsurance Company. The tenement at number 8 was converted into the Architects' House, and the design was made by T. Karyś and S. Hałabuz. It was later passed on to SARP, and its general renovation was conducted; also the facade of the building was reconstructed basing on the preserved postcards from the early twentieth century. In the building numbered 11, parallel construction and restoration works were carried out; they were completed in 1995 and the building was adapted for the Municipality Office of Rzeszów²⁰. In 1997, the renovation of the building at number 7 was also completed, which was intended for an office, and the attic for guest rooms²¹. In the late 90s, there was still a need for the imminent start of renovations in four houses, and in particular one of them, number 12, because of a serious failure. But the most significant was the renovation of the house No. 4, since it was carried out by the only private investor owning 75% of the building. The renovated property was to be used for commercial, office and residential purposes. The work was carried out smoothly, because just after four years of construction work the building was in a very good condition, but some of the activities resulted in a change in the system of interiors and construction²². Another renewed house in the frontage was the house at number 5 which was acquired by the Regional Development Agency in Rzeszów to create the Regional Training Centre for its own needs. The major renovation with adaptation and adjustment of the rooms to enable running offices, conducting lectures, hosting visitors and providing associated services was completed in 1999. The latest carried out was the renovation of the already mentioned market square building at number 12 which was in a very bad condition, because only in 1999 the construction and restoration works were started in it, and the renovation was completed in 2002. The object was adapted for one of the Departments of the Municipality Office, and then later in the same year, the Museum of the History of the Town of Rzeszów was opened which is still located there.

In the *Restoration Plan*, as it was mentioned before, there was also a plan to rebuild the houses of the southern frontage in the vicinity of the town hall. The place where there still is a car park for the employees

Ryc. 3. Pierzeja wschodnia rynku
 Fig. 3. The eastern frontage of an old town square

kamienic przy ulicy Króla Kazimierza. Ogłoszony został nawet konkurs przez Urząd Miasta i SARP na uzupełnienie tej części starówki. Inwestycji tej nie udało się zrealizować prawdopodobnie ze względów finansowych i pierwszeństwa remontów zdegradowanych kamienic, których stan techniczny wymagał natychmiastowych interwencji²⁴.

Do omówienia pozostała jeszcze zachodnia pierzeja rynku. Właściwie ciężko mówić o tej części „pierzeja”, ponieważ w całości zachował się tylko ratusz, a widoczne z placu są kamienice przy ulicach Kościuszki i Słowackiego. Budynek ratusza pochodzący z XVIII wieku zachował się w ogólnie dobrym stanie technicznym, jednak w swojej historii był on kilkakrotnie przebudowywany. Pierwsza gruntowna przebudowa nastąpiła w latach 1897–1898 według projektu Franciszka Skowrona. Elewacje obiektu zostały utrzymane w wystroju historyzującym, łącząc różne style: gotyckie wieżyczki, renesansowy podcień, manierystyczne szczyty, maskarony, ślimacznice, maswerki i witraże²⁵. Kolejne remonty ratusz przeszedł w latach 1959, 1963, 1968 i 1979, niestety większość z nich było niefortunnymi adaptacjami. Dopiero remont z lat 1993–1996, który przeprowadzono na podstawie dokumentacji wykonanej przez zespół T. Karysia, przywrócił mu kształt nadany przez Franciszka Skowrona. Wtedy też odsłonięto piwnice i zaadaptowano je na galerię, przeprowadzając dodatkowe prace konserwatorskie i badania archeologiczne²⁶. W 2006

of the Municipality office of Rzeszów was intended to be developed in 1997. According to sources, there had formerly been four houses, but there was an idea to make a new building on the side of the market square refer to the facades of two houses, and reveal the town hall on the side of the Słowackiego Street²³. The idea was that the newly erected building would be an administrative one that would be linked to the town hall via an underground car park, and form a harmonious transition from buildings of the market square to the houses in Króla Kazimierza Street. There was even a competition to complete this part of the old town announced by the Municipality Office and SARP. This investment was not realised, probably due to financial issues and priority of restoration of degraded houses whose technical condition required immediate intervention²⁴.

There still remains the question of the western frontage of the market square. In fact, it is not a frontage, because only the town hall has been preserved as a whole, and the houses in the Kościuszki and Słowackiego Streets are visible from the square. The town hall, dating back to the eighteenth century, has remained in a generally good condition, but in its history it has been rebuilt several times. The first thorough reconstruction took place in the years 1897–1898, according to the design by Franciszek Skowron. The

Ryc. 4. Ratusz

Fig. 4. The town hall

roku ratusz przeszedł renowację elewacji i odwilgocenie pomieszczeń, a w 2012 roku zamontowano zewnętrzne oświetlenie budynku. W *Planie rewaloryzacji* zaznaczono, że właściwe byłoby odtworzenie budynków istniejących dawniej w narożu ulic Matejki i Słowackiego. Jednak ta część planu, podobnie jak w pierzei południowej, nie doczekała się realizacji²⁷. Wspomniane kamienice przy ulicach Kościuszki i Słowackiego zlokalizowane za ratuszem także doczekały się rewitalizacji. Pierwszą znaczącą zmianą w tej „dodatkowej pierzei” była likwidacja pawilonu handlowego z lat 60. znajdującego się przy skrzyżowaniu ulic Matejki i Słowackiego, ponieważ wpływał on negatywnie na walory estetyczne tej części rynku. W jego miejsce wprowadzono zabudowę plombową, która dobrze wpisała się w klimat okolicznych kamienic. Budynek zlokalizowany przy ulicy Słowackiego pod numerem 4 pochodzi z pierwszej połowy XIX wieku, a sąsiedni, pod numerem 6, wybudowany został przed 1842 rokiem. Obydwa budynki były przebudowane w XIX wieku. Kamienica przy tej samej ulicy pod numerem 8 pochodzi z XIX wieku. Domy zlokalizowane przy ulicy Kościuszki pod numerami 2–4 datowane są na pierwszą połowę XIX wieku, natomiast nr 6 wybudowano przed 1888 rokiem. Wymienione obiekty począwszy od lat 70. poddawane były przeważnie bieżącym remontom konserwatorskim lub też częściowym adaptacjom, a najczęściej było to odnawianie elewacji, wymiana pokryć dachowych, wymiana infrastruktury technicznej, modernizacja witryn sklepowych i pomieszczeń. Adaptacje

facades of the building were decorated in the historicist style combining different styles: Gothic towers, Renaissance arcade, mannerist peaks, mascarons, scrolls, traceries and stained glass windows²⁵. The next renovations of the town hall were carried out in the years 1959, 1963, 1968 and 1979, but most of them were unfortunate adaptations. The renovation performed in 1993–1996, which was made on the basis of the documentation done by the team of T. Karyś, restored it back to the shape given by Franciszek Skowron. Then the cellars were also uncovered and adapted for the galleries, after executing additional conservation works and archaeological excavations²⁶. In 2006, the facade of the town hall underwent a renovation and dehumidification of rooms, and in 2012 the exterior lighting of the building was installed. The Restoration Plan indicated that it would be appropriate to restore formerly existing buildings at the corner of Matejki and Słowackiego Streets; however, this part of the plan has never been implemented, as well as in the south frontage²⁷. These houses at Kościuszki and Słowackiego Streets, located behind the town hall, have also been renewed. The first significant change in this “additional

frontage” was the removal of a shopping pavilion of the 1960s located at the crossroad of Matejki and Słowackiego Streets, because it negatively influenced the aesthetics of this part of the market square. In its place an infill development was introduced, which was in line with the climate of the surrounding houses. The building located at number 4 Słowackiego Street dates from the first half of the nineteenth century, and the neighbouring house at number 6 was built before the year 1842. Both buildings were rebuilt in the nineteenth century. The house at number 8 the same street comes from the nineteenth century. The buildings located at numbers 2–4 Kościuszki Street date back to the first half of the nineteenth century, while No. 6 was built before the year 1888. Since the 1970s, these structures have mostly undergone current restoration or partial adaptations, and most often it was a renewal of the façade, replacement of roofing, replacement of technical infrastructure, modernisation of shop and room windows. The adaptations of rooms on the ground floor were usually carried out for commercial purposes and the lofts for flats.

It can be argued that until 2000, most of the houses were renewed, but the appearance of the market square is affected not only by the houses, but also the way of developing the space of the square that they surround. In 1898, a Tadeusz Kościuszko monument, made of stone by Michał Korpala from Kraków, was erected on the Rzeszów market square. Unfortunately, in 1940,

Ryc. 5. Wejście na podziemną trasę turystyczną
 Fig. 5. The entrance to the cellars tourist route

Ryc. 6. Estrada po złożeniu
 Fig. 6. The bandstand after placing

pomieszczeń na parterze przeprowadzano z reguły dla celów handlowych, a poddaszy na funkcję mieszkálną.

Można stwierdzić, że do 2000 roku większość kamienic została zrewaloryzowana, ale na wygląd rynku wpływ ma nie tylko stan kamienic, lecz także sposób zagospodarowania przestrzeni placu, który otaczają. Na rzeszow-

it was demolished by the German occupying forces. However, the residents founded the Social Committee for the Reconstruction of the Monument of Tadeusz Kościuszko, and began raising money, and 40 years later – on 15 October 1980, there was a ceremony of unveiling of a new monument, which was attended

skim rynku w 1898 roku wzniesiono pomnik Tadeusza Kościuszki, który wykonany został z kamienia przez Michała Korpala z Krakowa. Niestety w 1940 roku został przez okupanta niemieckiego zburzony. Jednak mieszkańcy założyli Społeczny Komitet Odbudowy Pomnika Tadeusza Kościuszki, rozpoczęli zbiórkę pieniędzy i 40 lat później – 15 października 1980 roku nastąpiło uroczyste odsłonięcie nowego pomnika, w którym uczestniczyli przedstawiciele władzy i tysiące rzeszowian. Rekonstrukcji pomnika dokonał artysta rzeźbiarz Piotr Kida²⁸.

Podczas prac związanych z wymianą części sieci wodociągowej znaleziono tajemniczy mur, który został zidentyfikowany przez archeologów. Stwierdzono, iż jest to cembrowina studni kopalnej pochodzącej najprawdopodobniej z XVII wieku. Prace archeologiczne kontynuowano, rozebrano kostkę brukową i ściągnięto warstwy żwiru. Studnia najprawdopodobniej została zasypana w końcu XIX wieku, kiedy to wybudowano drogę kołową prowadzącą przez rynek²⁹. Nadziemna część studni została odbudowana, a także wzniesiono nad nią pawilon, wzorując się na pawilonie z planu Rzeszowa autorstwa Wiedemanna. W *Planie rewaloryzacji* nie zostały zawarte szczegółowe ustalenia dotyczące płyty rynku, zaznaczono jedynie, że należy zachować zabytkowe poziomy i nawierzchnie ulic³⁰. Niestety nawierzchnia placu bardzo szybko niszczała z powodu osiadania gruntów i tąpnięć piwnic. Prace poszukiwawcze podziemnych wyrobisk były nadal prowadzone i w 2001 roku było już wiadomo, że istnieje możliwość przedłużenia PTT, a także potrzeba zbudowania wyjścia z niej. Ogłoszono zatem w 2004 roku konkurs nie tylko na koncepcję wyjścia z PTT, ale także zintegrowanie elementów znajdujących się na placu rynkowym i zlikwidowanie problemów kompozycyjnych tego obszaru. Chciano, aby wejście do PTT było „niekubaturowym” wypełnieniem przestrzeni po wyburzonym kwartale zabudowy i równocześnie stanowiło podstawę dla estrady, a także pozwalało na pełną obsługę zwiedzających PTT turystów i organizowanych imprez, a z tym związane było stworzenie zaplecza technicznego sceny³¹. Finalizacja projektu w 2007 roku i *Realizacja II części Podziemnej Trasy Turystycznej wraz z rekonstrukcją płyty Rynku Staromiejskiego w Rzeszowie* przyniosła największe zmiany w krajobrazie placu rynkowego. Niestety nie udało się rozwiązać kwestii zgrzytu kompozycyjnego, który spowodowany jest zbyt bliskim wzajemnym położeniem studni i pomnika Tadeusza Kościuszki. Nie został rozwiązany także problem ulicy przechodzącej przez plac rynkowy. Wprowadzenie w przestrzeń rynku konstrukcji sceny rozbieralnej na stałe wpływa negatywnie na walory estetyczne³². Zadbano jednak o estetyzację placu rynkowego poprzez wyrównanie nawierzchni, wyeliminowanie zbędnych krawężników i zlikwidowanie zieleńca. Krawędzie tarasu w pierzei północnej zabezpieczono pojemnikami na kwiaty. Dookoła studni i drzew zamontowano ławki.

Rzeszowski rynek niewątpliwie przeszedł szereg zmian, zarówno estetycznych, jak i funkcjonalnych. Bardzo wiele udało się już osiągnąć, jednak jeszcze sporo pozostało do zrobienia, chociażby w aspekcie kompozycji samego placu rynkowego. W dalszym ciągu brak jakie-

by representatives of the authorities and thousands of Rzeszów residents. The reconstruction of the monument was made by a sculptor, Piotr Kida²⁸.

During the replacement of a part of the water supply network, a mysterious wall was found that was identified by archaeologists as a brick casing of a hand-dug well, probably from the seventeenth century. The archaeological works continued; the cobblestones were demolished and the gravel layer removed. Most likely, the well was buried in the late nineteenth century, when a road leading through the market square was created²⁹. The above-ground part of the well was rebuilt, and a pavilion modelled on the pavilion from Wiedemann's plan of Rzeszów was raised over it. In the *Restoration Plan* there are no detailed arrangements for the plate of the market square; it only states that historic levels and paving of the streets should be maintained³⁰. Unfortunately, the pavement of the square very quickly perished because of land subsidence and bumps of the cellars. Exploration works of the underground workings were still ongoing, and in 2001 it was already known that it is possible to extend the UTR and it is necessary to build the exit. Thus, in 2004, a competition was announced not only for the concept of the UTR exit, but also for integrating the elements on the market square and eliminating composition problems of the area. The idea was to make the UTR entry a “non-building” filling of a space remaining from a demolished quarter, a basis for a stage at the same time, and also to enable a full service of the UTR visitors and organised events, which was related to the creation of technical background for the stage³¹. The finalisation of the project in 2007 and *The Implementation of the Second Part of the Underground Tourist Route, along with Reconstruction of the Plate of the Old Town Square in Rzeszów* brought the biggest changes in the landscape of the market square. Unfortunately, the issue of a compositional dissonance caused by a too tight location of the well and Tadeusz Kościuszko monument was not resolved. There was also no solution to the problem of a street passing through the market square. The introduction of a dismountable stage to the market space permanently adversely affects its aesthetics³². However, care was taken to level the surface, eliminate unnecessary kerbs and greenstone. The edges of the terrace in the north frontage were secured with flower containers. Around the well and trees, benches were installed.

The Rzeszów market square undoubtedly has undergone a number of both aesthetic and functional changes. A great deal has already been achieved, but there is still a lot of work to do, even in terms of the composition of the market square. Still, there is no foreground for the Kościuszko monument which gives the impression of being “thrown” onto the square. The stage which has been mounted on a permanent basis might gain a different shape “after the assembling”, because the roof currently sticking out does not look aesthetic. Thus, a competition could be organised, in

gokolwiek przedpola pomnika Kościuszki, który sprawia wrażenie „wrzuconego” na plac. Estrada, która została zamontowana na stałe, mogłaby zyskać inny kształt „po złożeniu”, ponieważ obecnie wystający daszek nie sprawia wrażenia estetycznego. W tym celu mógłby zostać zorganizowany konkurs, w drodze którego wyłoniono by najlepszy projekt. Samo jednak zamontowanie jej na stałe nie było złą decyzją, z uwagi na to, że na rynku odbywa się sporo wydarzeń kulturalnych, a od momentu jej powstania zdecydowanie wzrosła liczba imprez. W części zachodniej pierzei południowej w miejscu parkingu dla pracowników Urzędu Miejskiego można by powrócić do zrealizowania jednej z koncepcji projektowych wyłonionych w konkursie 20 lat temu – W. Fałata, S. Hałabuza, L. Tobiasza lub E. i J. Mermonów. Przedłużyłoby to przestrzeń wejściową na rynek od strony ulicy Słowackiego, a także utworzyło „przejście” pomiędzy charakterystyczną zabudową rynkową a kamienicami przy ulicy Słowackiego.

which the best design would be selected. However, mounting the stage on a permanent basis was not a bad decision, considering that on the market square lots of cultural events are held, and since its creation that number has significantly increased. In the western part of the south frontage, on the car park for the employees of the Municipal Office, there might be carried out one of the design concepts selected in the competition 20 years ago – by W. Fałat, S. Hałabuz, L. Tobiasz, or E. and J. Mermon. It would extend the entry space to the market square on the Słowackiego Street side, and form a “transition” between the typical buildings of the market, and the houses in Słowackiego Street.

LITERATURA / REFERENCES

- [1] Czarnota M. Rzeszowskie ulice, Rynek i różne sprawy. Rzeszów, 2005.
- [2] Hennig W. Warunki konkursu na projekt rekonstrukcji i zagospodarowania płyty Rynku Starego Miasta w Rzeszowie wraz z wyjściem z Podziemnej Trasy Turystycznej. Rzeszów, 2004, [w:] Archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Rzeszowie, s.v.
- [3] Henning W. Rzeszowski alfabet miejsc często już zapomnianych i osób z nimi związanych. Podkarpacki Instytut Książki i Marketingu, Rzeszów, 2012.
- [4] Humięcki L., Krużel J. Rzeszów: Zespół staromiejski. Plan rewitalizacji. Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział w Rzeszowie, Rzeszów, 1977–1979.
- [5] Kłos S. Rzeszów. Przewodnik po śródmieściu i osiedlach Rzeszowa. Wyd. Agencja Wydawnicza JOTA, Rzeszów, 2006.
- [6] Łyżka B. Karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa, Rynek 5, 6, 7, [w:] Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu, Delegatura w Rzeszowie, s.v.
- [7] Mikoś T., Chmura J., Tajduś A. Górnicze metody ratowania zabytkowych dzielnic staromiejskich. Wyd. AGH, Kraków, 2013.
- [8] Stroński A. Rewitalizacja Starego Miasta w Rzeszowie. Przegląd Urbanistyczny 2012;6.
- [9] Stroński A. Rynek Starego Miasta w Rzeszowie: rewitalizacja 1960–2007. Rzeszów, 2007.
- [10] Wajdowicz M. Karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa, Rynek 2, 4, 8, 9, 11, 12, [w:] Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu, Delegatura w Rzeszowie, s.v.
- [11] Wajdowicz M. Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, ratusz. Rzeszów, 1993, [w:] Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu, Delegatura w Rzeszowie, s.v.
- [12] Żurawska T. Karta ewidencyjna kamienic: Rynek 13, 14, 15. Rzeszów, 1959, [w:] Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu, Delegatura w Rzeszowie, s.v.

¹ T. Mikoś, J. Chmura, A. Tajduś, *Górnicze metody ratowania zabytkowych dzielnic staromiejskich*, Kraków 2013, s. 202–203.

² A. Stroński, *Rewitalizacja Starego Miasta w Rzeszowie*, „Przegląd Urbanistyczny” 2012, t. 6, s. 50–51.

³ A. Stroński, *Rewitalizacja Starego Miasta...*, s. 51; id. *Rynek Starego Miasta w Rzeszowie*, s. 6.

⁴ J. Sokołowska, *Odkryj Legendę Rzeszowskiego Rynku*, strona internetowa Serwisu Informacyjnego Urzędu

Miasta Rzeszowa <http://www.rzeszow.pl/turystyka/podziemna-trasa-turystyczna-rzeszowskie-piwnice> [dostęp: 21.05.2015 r.].

⁵ T. Rzeczycki, *Podziemne Trasy Turystyczne w Polsce*, strona internetowa: Podziemna Trasa Turystyczna w Rzeszowie, <http://www.trasa-podziemna.erzeszow.pl/historia> [dostęp: 21.05.2015 r.].

⁶ A. Stroński, *Rewitalizacja Starego Miasta...*, s. 50–52.

- ⁷ Gmina Miasto Rzeszów, *Warunki konkursu na projekt rekonstrukcji i zagospodarowania płyty Rynku Starego Miasta w Rzeszowie wraz z wyjściem z Podziemnej Trasy Turystycznej*, oprac. W. Hennig, Rzeszów 2004, kps, Archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Rzeszowie s. 23.
- ⁸ W. Henning, *Rzeszowski alfabet miejsc często już zapomnianych i osób z nimi związanych*, Rzeszów 2012, s. 339.
- ⁹ S. Kłos, *Rzeszów. Przewodnik po śródmieściu i osiedlach Rzeszowa*, Rzeszów 2006, s. 37.
- ¹⁰ T. Żurawska, *Karta ewidencyjna, Kamienic: Rynek 13, 14, 15*, Rzeszów 1959, AWUOZDwR.
- ¹¹ M. Czarnota, *Rzeszowskie ulice, Rynek i różne sprawy*, Rzeszów 2005, s. 32.
- ¹² L. Humięcki, J. Krużel, *Rzeszów: Zespół staromiejski. Plan rewitalizacji*, Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownia Konserwacji Zabytków Oddział w Rzeszowie, Rzeszów 1977–1979, cz. 1.3 tekst planu wraz z wytycznymi, karta kwartału V, s. 2–3.
- ¹³ Por. A. Adamski, *Kupiecka przeszłość na rzeszowskim Rynku*, 22.01.2013 r., portal internetowy biznesistyl.pl, http://www.biznesistyl.pl/kultura/oblicza-kultury/378_kupiecka-przeslosc-na-rzeszowskim-rynku.html [dostęp 22.05.2015].
- ¹⁴ L. Humięcki, J. Krużel, *Rzeszów: zespół staromiejski...*, Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownia Konserwacji Zabytków Oddział w Rzeszowie, Rzeszów 1977–1979, cz. 1.3 tekst planu wraz z wytycznymi, karta kwartału VII, s. 2–3.
- ¹⁵ B. Łyżka, *Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Rynek 5,6,7*; M. Wajdowicz, *Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Rynek 2,4,8,9,11,12*, T. Żurawska, *Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Rynek 5,6,7,10*; M. Czarnota, *Rzeszowskie ulice, Rynek i różne sprawy*, Rzeszów 2005, s. 27–30.
- ¹⁶ L. Humięcki, J. Krużel, *Rzeszów: Zespół staromiejski...*, Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownia Konserwacji Zabytków Oddział w Rzeszowie, Rzeszów 1977–1979, cz. 1.3 tekst planu wraz z wytycznymi, karta kwartału VII, s. 3–6.
- ¹⁷ A. Stroński, *Rewitalizacja Starego Miasta...*, s. 51–53.
- ¹⁸ A. Stroński, *Rynek Starego Miasta w Rzeszowie: rewitalizacja 1960–2007*, Rzeszów 2007, s. 5.
- ¹⁹ B. Łyżka, *Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Kamienic: Rynek 6*, Rzeszów 2004, AWUOZDwR.
- ²⁰ Gmina Miasto Rzeszów, *Warunki konkursu na projekt rekonstrukcji i zagospodarowania płyty Rynku Starego Miasta w Rzeszowie wraz z wyjściem z Podziemnej Trasy Turystycznej*, oprac. W. Hennig, Rzeszów 2004, kps, Archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Rzeszowie, s. 22.
- ²¹ B. Łyżka, *Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Kamienic: Rynek 7*, Rzeszów 2004, AWUOZDwR.
- ²² M. Wajdowicz, *Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Kamienic Rynek 4*, Rzeszów 1998, AWUOZDwR.
- ²³ A. Stroński, *Rewitalizacja Starego Miasta...*, s. 51–52.
- ²⁴ A. Adamski, *Architektura wkracza na starówkę*, „Nowiny” 1997, nr 3, s. 7.
- ²⁵ M. Wajdowicz, *Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, ratusz*, Rzeszów 1993, AWUOZDwR.
- ²⁶ M. Czarnota, *Rzeszowskie ulice, Rynek i różne sprawy*, Rzeszów 2005, s. 2–4.
- ²⁷ L. Humięcki, J. Krużel, *Rzeszów: zespół staromiejski...*, Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownia Konserwacji Zabytków Oddział w Rzeszowie, Rzeszów 1977–1979, cz. 1.3 tekst planu wraz z wytycznymi, karta kwartału I, s. 3.
- ²⁸ M. Czarnota *Rzeszowskie ulice, Rynek...*, s. 24.
- ²⁹ W. Hennig, *Rzeszowski alfabet miejsc często już zapomnianych i osób z nimi związanych*, Rzeszów 2012, s. 331.
- ³⁰ L. Humięcki, J. Krużel, *Rzeszów: zespół staromiejski...*, Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownia Konserwacji Zabytków Oddział w Rzeszowie, Rzeszów 1977–1979, cz. 1.3 tekst planu wraz z wytycznymi, s. 12.
- ³¹ Gmina Miasto Rzeszów, *Warunki konkursu na projekt...*, oprac. W. Hennig, Rzeszów 2004, kps, Archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Rzeszowie, s. 18–20.
- ³² W. Hennig, *Rzeszowski alfabet...*, Rzeszów 2012, s. 341.

Streszczenie

Degradacja rzeszowskiego rynku rozpoczęła się podczas II wojny światowej oraz w wyniku braku inwestowania w infrastrukturę techniczną w obrębie Starego Miasta w pierwszym dwudziestolecu powojennym, co wpłynęło na pogorszenie stanu technicznego kamienic.

Proces rewitalizacji Starego Miasta w Rzeszowie rozpoczęto od opracowania kompleksowego planu rewitalizacji i projektów technicznych. Prace rozpoczęto od zabezpieczenia podziemi i piwnic przy kamienicach i pod płytą rynku, oraz konstrukcji wszystkich obiektów. Prowadzono kolejno kompleksowe remonty wszystkich kamienic, na ogół zgodnie z przygotowanym planem rewitalizacji. W przestrzeni rynku przywrócono pomnik Tadeusza Kościuszki, a następnie nakrycie usytuowanej w pobliżu studni, co spowodowało dysonans na przedpolu pomnika. Na końcu prac umieszczono w miejscu brakującej zachodniej pierzei scenę oraz zrewitalizowano płytę rynku.

Abstract

The degradation of the Rzeszów market square began during World War II and also as a result of lack of investment in technical infrastructure within the Old Town in the post-war decades, which contributed to the deterioration of the technical condition of buildings.

The process of restoration of the Old Town Square in Rzeszów was started from drawing up a comprehensive plan for restoration and technical projects. The work started with securing the basement and cellars of the houses and under the plate of the market square and constructions of all facilities. Comprehensive renewals of all houses, generally in accordance with the restoration plan, were carried out sequentially. In the market square space, the Tadeusz Kościuszko monument was restored, and then the covering of the well located nearby, which resulted in a dissonance in the foreground of the monument. At the end of the works, a stage was constructed and the market square plate was renewed to replace the missing western frontage.